

BENNED A LÉTRA?

A TÁRSADALMI MOBILITÁS SZÍNPADI REPRESENTÁCIÓJA A
FÜGGETLEN SZÍNHÁZ MAGYARORSZÁG APÁK ÉS FIAIK CÍMŰ
ELŐADÁSSOROZATÁBAN

PAMLÉNYI LAURA
SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM, BÖLCSESZET-ÉS TÁRSADALOMTUDÁNYI KAR
ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTUDOMÁNYI TANSZÉK
TÉMAVEZETŐ: DR. JÁSZAY TAMÁS

2025. JANUÁR 14.

Tartalomjegyzék

I.	Bevezetés	2
II.	Roma (ön)reprezentációs előadások a hazai színpadokon.....	4
III.	A Független Színház Magyarország tevékenységének bemutatása	9
IV.	Az <i>Apák és Fiaik</i> előadássorozat bemutatása, az elemzési szempontok megadása	14
V.	Az előadások elemzése	16
1.	Az intergenerációs, foglalkozási osztályváltás ábrázolása az előadásokban	16
2.	Kettős identitás, generációs szakadékok az előadássorozatban	18
3.	A párkapcsolat hatása a társadalmi mobilitásra és ennek megjelenítése a darabokban	22
4.	Az oktatás és a munka szerepe a társadalmi mobilitásban és ennek ábrázolása az előadásokban 24	
5.	A gyors sebességű és nagy mértékű társadalmi ugrás lelki folyamatainak ábrázolása a darabokban	28
VI.	Összegzés.....	30
VII.	Irodalomjegyzék.....	32

I. Bevezetés

Molnár Kovács Dorottya az *Olvasd jobba az életed! A magyar self-help kultúra helyzete a könyvpiac tükrében* című kutatásában így ír a self-help (azaz önfejlesztő, önségítő) könyvek elterjedéséről: a self-help könyvek az utóbbi két évtizedben a nem fikciós irodalom sikertörténetévé váltak. Bár a teljesebb élet elérésének módjával foglalkozó irodalomra már időszámításunk előtt is találunk példát (lásd Platón, Arisztotelész vagy Seneca), a self-help irodalom gyökerei a 18. századi Amerikában megjelenő, egy marék babból vagyont kovácsolni képes self-made man-ek önéletírásaiban keresendők. Az önségítő, önfejlesztő könyvek gyakran arra a feltételezésre épülnek, hogy a társadalmi mobilitás minden esetben az azt elérni kívánó egyén személyes tulajdonságaival (kitartás, szorgalom stb.), képességeivel és készségeivel, hozzáállásával valósítható meg, és az úton nem számítanak az olyan egyenlőtlenségi dimenziók, mint a származás, etnicitás, osztályhelyzet vagy a családi háttér.¹ 2023-ban jelent meg Durst Judit, Nyíró Zsanna és Bereményi Ábel szerkesztésében *A társadalmi mobilitás ára: Elsőgenerációs diplomások és az osztályváltás következményei* című tanulmánykötet, amely közel kétszáz interjú felhasználásával készült. A könyv bevezetőjében többek között arról olvashatunk, hogy azzal ellentétben, amit a „csináld meg a saját szerencsédet” elvét képviselő, self-help könyvek közvetítenek, a valóságban a társadalom osztályszerkezetének, egyenlőtlenségi rendszereinek vizsgálatai azt mutatják, hogy a különböző társadalmi helyzetbe születettek között nincs egyenlő versenyhelyzet, emiatt a mobilitás esélye csökken, és bár nem elérhetetlen, annak, akinek mégis sikerül, komoly árat kell érte fizetnie.² A könyv bevezetésében a szerzők megemlítik Diane Reay *The cruelty of social mobility: Individual success at the cost of collective failure* című munkáját, amelyben a szerző amellet érvel, hogy a társadalmi mobilitás egy optimista fantázia, amelynek következtében az elnyomó hatalmi struktúrákhoz kötünk pozitív feltevéseket, és melynek ígérete lehetővé teszi a kapitalista társadalmak számára, hogy fenntartsák a társadalmi egyenlőtlenségeket.³ A könyvben szereplő

¹ Molnár-Kovács, D. (2018). Olvasd jobba az életed! A magyar self-help kultúra helyzete a könyvpiac tükrében. *ME. DOK Média-Történet-Kommunikáció*, 13(2), 5-26.

² Durst, J (Szerkesztő) Nyíró, Zs. (Szerkesztő), Bereményi, Á. (Szerkesztő) (2023) *A társadalmi mobilitás ára: Elsőgenerációs diplomások és az osztályváltás következményei*, Budapest: Gondolat Kiadó, ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont .

³ Reay, D. (2017). The cruelty of social mobility: Individual success at the cost of collective failure. In *Social mobility for the 21st century* (pp. 146-157). Routledge.

tanulmányok sorra veszik a mobilitás rejtett költségeit, így többek között azt, hogy a mobilitásnak milyen pszichológiai hatásai vannak, illetve, hogy az osztályváltásuk hogyan határozza meg a felfelé mobil egyének személyes kapcsolatait. A könyv megállapítja, hogy a rasszizált kisebbséghez tartozó romák számára az osztályváltás nagyobb költséggel jár; az előrelépéshez nem csak egyéni erőfeszítésre, de számos rendszerszintű akadály leküzdésére is szükség van, amellett, hogy a társadalmi mobilitás költségei az egyén lelkiállapotára is hatással vannak. Ahogyan a tanulmánykötet bevezetésében fogalmaznak a szerzők: „egy látható, rasszizált kisebbségi csoporthoz tartozás a társadalmi ranglétra tetején is olyan pszichológiai költségekkel jár, amelyek ismeretlenek a többségi társadalom tagjai számára.”⁴

Dolgozatomban a Független Színház Magyarország elnevezésű színházi társulat *Apák és Fiaik* című, roma önreprezentációs előadássorozatát elemzem. A három előadás a romák intergenerációs, nemzedékek közötti osztályváltását mutatja be. A bemutatók kivételesek abból a szempontból, hogy a romákat atipikus módon, felfelé mobil egyénekként jelenítik meg, miközben nagy fokú hitelességgel ábrázolják mindazt a nehézséget és küzdelmet, amelyet egy felfelé irányuló társadalmi mobilitásra törekvő romának meg kell élnie. Úgy vélem, hogy míg az egy *A társadalmi mobilitás árához* hasonló tanulmánykötetnek jóval kisebb esélye van arra, hogy eljusson azokhoz, akik éppen osztályváltás előtt állnak, vagy ráléptek annak az útjára, egy művészeti produktum, esetünkben egy színházi előadás képes arra, hogy egy fikciós történetbe ágyazva, direkt módon edukáljon és segítsen mindazoknak megérteniük saját magukat, akik hasonló problémákkal küzdenek. Bár az *Apák és Fiaik* előadássorozat roma önreprezentációs előadásokból áll, nem kizárólag a roma kisebbségi csoporthoz tartozó egyének azonosulhatnak a színpadon látottakkal, hanem bárki, aki a perifériáról érkezve lépett át egy magasabb társadalmi osztályba.

Dolgozatom célja bemutatni, hogy az előadásokban az alkotók miként ábrázolják a szereplők osztályváltásának lehetőségeit és korlátait, illetve annak költségeit, rejtett mechanizmusait. Dolgozatomban az előadáselemzések előtt vázlatosan áttekintem a romák hazai színpadi ábrázolásának történetét, kiválasztva néhány meghatározó előadást az elmúlt két évtizedből. Ezt követően bemutatom a Független Színház Magyarország sokszínű tevékenységét,

⁴ Durst, J (Szerkesztő) Nyíró, Zs. (Szerkesztő), Bereményi, Á. (Szerkesztő) (2023) *A társadalmi mobilitás ára: Elsőgenerációs diplomások és az osztályváltás következményei*, Budapest: Gondolat Kiadó, ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont 31.o.

művészeti és oktatási programjaikat, nagy hangsúlyt fektetve az *Apák és Fiaik* előadássorozatra, amely az elemzésem középpontjában áll.

II. Roma (ön)reprezentációs előadások a hazai színpadokon

Mivel a dolgozatom fókuszában álló előadások roma önreprezentációs előadások, ezért megkerülhetetlen eleme a munkámnak egy összefoglaló arról, hogyan alakult a romák színpadi ábrázolása az ezredfordulótól napjainkig. Az áttekintéshez olyan előadásokat választottam, amelyek innovatív vagy éppen sztereotip ábrázolásuk miatt meghatározó pontjai lettek a hazai roma (ön)reprezentációnak.

A 19-20. században a magyar színpadokon romákkal - egy-két kivételtől eltekintve - csak zsánerfigurákként találkozhattunk. „A cigányok nem önálló személyiséggel rendelkező figurák, inkább csak a cigányságot mint kollektívát mutatják be a többségi társadalom szemszögéből.”⁵ A színpadon a cigány (mint archetipikus figura) ha férfi, jellemzően muzsikos, ha pedig nő, akkor kártyavető, jósasszony, esetleg fenyegető, már-már démoni szépségű cigánylány. Ezek a szereplők szinte sosem kaptak sorsot: a darabokban nem tudunk meg semmit a privát életükről, nehézségeiről, boldogságairól, valódi jellemekkel csak néhány esetben találkozhatunk a korszakban.⁶ A roma szereplők mindig csak a többségi társadalomba tartozó szereplők függvényében értelmezhetőek, saját személyes drámájuk nincs, ún. egzotikus alakok, mások. 2003 a „fordulat éve”, amikor bemutatták Mohácsi János legendás és sokat hivatkozott előadását, a *Csak egy szöveg*⁷, amely különböző epizódokon, életképeken keresztül meséli el a cigányság történetét olyan történelmi eseményeket érintve, mint például a 18. századi „emberevő” koncepció per, vagy a roma holokauszt. A jelenetekben megelevenednek a romákhoz kapcsolható sztereotípiák, amik leleplezik a többségi társadalom rasszista

⁵ Cselle, G. (2021). A cigányok reprezentációja a 19. századi magyar drámában, *Theatron*, XV/3 (2021), 3–14, 13.o.

⁶ Szöllőssy, A. (2002). Cigányok a XIX. századi magyar színpadon. *Beszélő*, 7. évf. Lengyel, A. (2018). Romaábrázolás a magyar színpadokon. <https://szinhaz.net/2018/09/28/lengyel-anna-romaabrazolas-a-magyar-szinhazokon/> (Utolsó letöltés: 2025.02.08.)

⁶ Írta: Kovács Márton, Mohácsi István, Mohácsi János, rendező: Mohácsi János, bemutató időpontja: 2003. október 10., bemutató helyszíne: Csiky Gergely Színház.

⁷ Írta: Kovács Márton, Mohácsi István, Mohácsi János, rendező: Mohácsi János, bemutató időpontja: 2003. október 10., bemutató helyszíne: Csiky Gergely Színház.

magatartását. Az előadás szerint jöjjön bármilyen rendszer vagy korszak, a rasszizmus örök.⁸ Emiatt a darab bár a romákról mesél, mégis inkább a többségi társadalomról és a többségi társadalomhoz szól. Bár az előadásban nem roma színházi alkotók mesélik el a romák történetét, a *Csak egy szöget* példátlan és komplex romaábrázolása a színházi kánon részévé tette.

A 2008 és 2009 közötti, romák ellen elkövetett gyilkosságsorozat⁹ széleskörű társadalmi felháborodást eredményezett, ami a színházi alkotók figyelmét is a romák helyzetére irányította. 2010-ben a Katona József Színházban bemutatták a megosztó és sokat elemzett, Máté Gábor által rendezett *Cigányok*¹⁰ című előadást, amelyben Grecsó Krisztián Tersánszky Józsi Jenő *Szidikéjét* egészítette ki a 2008-2009-es eseményekkel. Az előadásban a roma ember sok tekintetben megmarad a hagyományos és problematikus ábrázolás szerinti „egzotikus lénynek”¹¹ és „jószerint minden útjába eső közhelyet és előítéletet megerősít.”¹² Mindezt nem csak a kritikusok rótták fel az előadásnak, de a Független Színház Magyarország Peer Gynt ösztöndíjasai egy nyílt levelet¹³ is intéztek a *Cigányok* készítőihez, mely szerint az alkotók tájékozottsága és emiatt az előadás hitelessége erősen megkérdőjelezhető.

⁸ Cseicsner, O. (2008). Az utolsó szög, avagy magyar embernek magyar bíróságot! <https://www.prae.hu/article/1192-az-utolso-szog-avagy-magyar-embernek-magyar-birosagot/> (Utolsó letöltés: 2025.01.08.)

⁹ Az elkövetők öt megye kilenc településén támadtak rá áldozataikra rasszista indítékkal. A támadásokat összesen kilenc alkalommal, löfegyverrel és molotov-koktéllal hajtották végre, aminek következtében hat ember halt meg. További információ a támadássorozatról itt olvasható: Tóth Béla István: A romagyilkosságok rövid krónikája <https://web.archive.org/web/20190730105636/https://barankovics.hu/cikk/a-romagyilkosságok-rovid-kronikaja> (Utolsó letöltés: 2025.01.08.)

¹⁰ Írta: Tersánszky Józsi Jenő, Grecsó Krisztián, rendező: Máté Gábor, bemutató időpontja: 2010. október 15., bemutató helyszíne: Katona József Színház.

¹¹ Lengyel, A. (2018). Romaábrázolás a magyar színpadokon. *Színház*, 51.évf. 7-9. sz./2018, 12.-19.o. <https://szinhaz.net/2018/09/28/lengyel-anna-romaabrazolas-a-magyar-szinpadokon/> (Utolsó letöltés: 2025.01.08.)

¹² László, F. (2010). B.-A.-Z. megyei helyszínelők <https://revizoronline.com/tersanszky-j-jeno-grecso-krisztian-ciganyok-katona-jozsef-szinhaz/> (Utolsó letöltés: 2025.01.08.)

¹³ A nyílt levél teljes terjedelmében itt olvasható: <https://fuggetlenszinhaz.reblog.hu/nyilt-level-a-katona-jozsef-szinhaz-igazgatojahoz> (Utolsó letöltés: 2025.01.08.)

A romagyilkosságok eseményeit a PanoDráma *Szóról szóra*¹⁴ című projektje is feldolgozta, méghozzá Magyarországon elsőként, verbatim színházi formában. Az alkotók túlélőkkel, hozzátartozókkal és más érintettekkel készült interjúkból állították össze az előadást, melynek szövege teljes mértékben az interjúalanyoktól származik, abban semmilyen nemű változtatást nem eszközöltek.¹⁵ A produkció által szélesebb körben elérhetővé váltak azok a történetek, megélések a 2008-2009-es események kapcsán, amelyek addig nem kaptak nagyobb nyilvánosságot. A projektet megálmodó Lengyel Anna egy beszélgetésben¹⁶ említette, hogy felmerült, hogy miért nem maguk az interjút adók mesélik el saját történeteiket vagy legalább miért nem más romák. Az alkotó döntésének okát a nézőre koncentrálni fogalmazza meg: egyrészt a színházi hatáskeltés szempontjából jobb választásnak látta, ha egy roma nő történetét – akinek unokáját rendőrök bántalmazták – egy többségi társadalomhoz tartozó színésznő beszéli el, mert így a nézőben ez újabb réteget nyithat meg, hiszen az ott álló színésznővel nem fordulhatna elő ilyesmi. A döntés másik oka pedig az volt, hogy az alkotó szerette volna elkerülni, hogy a néző voyeurré, kukkolóvá váljon, aki „kihallgatja” más életének tragédiáját. A magyar színház történetében találunk példát olyan előadásokra is, amelyekben a szereplők a saját történeteiket állítják színpadra. A Sajátszínház és a SzívHANG csoport dokumentumszínházi előadása, az *Éljen soká Regina!*¹⁷ nyolc civil roma nő tapasztalatait dolgozza fel az anyasággal, az ellátórendszerrel és a nehéz anyagi körülményekkel kapcsolatban. A darabot egy fikciós történet keretezi, miszerint a jelenlévők az éppen kórházban tartózkodó Regina ötvenedik születésnapja alkalmából gyűltek össze. Az előadás

¹⁴ Koncepció és kreatív producer: Lengyel Anna, dramaturgia: Bíró Dénes, Garai Judit, Hárs Anna, Merényi Anna, bemutató időpontja: 2011. március 10., bemutató helyszíne: Trafó.

¹⁵ Az előadás weboldala: <https://panodrama.wixsite.com/panodrama/szorol-szora> (Utolsó letöltés: 2025.01.08.)

¹⁶ Kovács, B (2018) „Nem feltételezzük, hogy a cigány gyerek jobban tudhat valamit.” A romák művészeti reprezentációjáról Balogh Rodrigóval, Horváth Kristóffal, Lengyel Annával és Pócsik Andreával Kovács Bálint beszélgetett. *Színház*, 51.évf. 7-9. sz./2018, 2-6.o. https://szinhaz.net/wp-content/uploads/2018/09/WEB_2018_07_SZINHAZ_BELIV.pdf (Utolsó letöltés: 2025.01.08.)

¹⁷ Az előadás szereplői: Báder Renáta, Horváth Róbertné (Rita), Horváth Zsanett, Kállai Gergőné (Vali), Lakatos Rudolfné (Noémi), Orgon Ilona, Rác Anita, Suha Judit, Háda Fruzsina, rendező: Romankovics Edit, bemutató időpontja: 2017. április 27., bemutató helyszíne: Trafó.

létrejöttét kilenc hónapos kutatómunka előzte meg, ebbe tartozott egy kisfilm forgatása, amit a szereplők a saját kórházi tapasztalataikról készítettek, majd ezt szociodráma foglalkozás keretein belül dolgozták fel, ebből állt össze az előadás szövegkönyve.¹⁸ A társulat 2022-ben létrehozta második előadását *Megeshetne másképp!*¹⁹ címmel, amelynek középpontjában egy fiatal nő anyává válása áll. Az előadás szereplői nem profi színészek, hasonlóan a német Rimini Protokoll társulat gyakorlataihoz, ahol civilek színpadra állítása a hitelesség új dimenzióját teremti meg, ám ha a civil szereplő színészkedni kezd, az előadás elveszíti a civil hitelesség teátrális erejét, és a hagyományos színház amatőr utánzatává válik.²⁰

A Horváth Kristóf – művésznevén Színész Bob – által alapított Tudás Hatalom társulat a Mentőcsónak Egységgel közösen, 2018 novemberében bemutatta a roma önreprezentációs előadások között innovatívnak számító *Cigány magyar*²¹ című produkcióját. A fiatal roma művészekből álló társulat az előadásban arra törekszik, hogy a slam poetry, a mozgás és a rap eszközeivel kizökkentse és gondolkodtassa a nézőt.²² Az előadás a *storytelling* hagyományaira épül, a szereplők saját tapasztalataikon keresztül beszélnek többek között függőségről, családon belüli erőszakról, hajléktalanságról, kirekesztésről és megalázásról. A játszó groteszk és

¹⁸ Kricsfalucsi, B. (2017). Asszonyok az önbecsülés szélén <https://revizoronline.com/szivhang-eljen-soka-regina-trafo/> (Utolsó letöltés:2025.01.08)

¹⁹ Az előadás szereplői: Báder Renáta, Csörgőné Polgár Andrea, Horváth Barbara, Horváth Rita, Horváth Róbert, Horváth Zsanett, Juhacsek Ildikó, Kádár Szonja, Lakatos Anett, Lakatos Marianna, Lakatos Rudolf, Szabó Róza, Szitai Natália, rendező: Romankovics Edit, bemutató időpontja: 2022. május 22., bemutató helyszíne: Trafó.

²⁰ Herczog, N. (2023). Romákról jót vagy semmit? Hogyan írjunk (másképp írjunk-e) a roma színházról? <https://dossziek.szhaz.net/4/herczog-noemi-romakrol-jot-vagy-semmit> (Utolsó letöltés: 2025.01.13.)

²¹ Előadják: Farkas Franciska, Oláh Edmond, Pápai Rómeó, Pászik Christopher, Varga Norbert, rendező: Császi Ádám, koreográfus: Gergye Krisztián, bemutató időpontja: 2018. november 14, bemutató helyszíne: Jurányi Ház.

²² Seres, G. (2019). „Én nem vagyok cigány, csak apám, anyám volt az”: Beszélgetés Horváth Kristóffal és Császi Ádámmal <https://kultura.hu/en-nem-vagyok-cigany-csak-apam-anyam-volt-az/> (Utolsó letöltés: 2025.01.09.)

humoros módon ismétlik meg azokat a sztereotíp, rasszista mondatokat, vélekedéseket, amiket a többségi társadalom gondol a romákról.²³

Császi Ádámot a *Cigány magyar* készítésekor szerzett színházrendezői élményei inspirálták a 2023-ban bemutatott *Háromezer számozott darab*²⁴ című film elkészítésekor. Az alkotás többek között reprezentációelméleti problémákat feszeget, például a más nevében beszélés, másért való tanúskodás kérdését.²⁵ A film kritikát fogalmaz meg a romák képmutató és kizsákmányoló művészeti reprezentációjáról, és tudatosan provokálja a nézőt. Ahogyan Császi egy vele készült interjúban fogalmaz: „Azzal viszont, hogy megszólítja a nézőit, nem csak ők nézik a filmet, hanem a film is nézi őket. Nézi és megítéli a fehéreket, és ezzel szintén egy tekintet áldozatává teszi őket – egy rövid ideig át kell élned a megbélyegzettséget. Hogy milyen érzés, amikor valaki néz téged, és egy sztereotípiá szerint („a fehérek rasszisták”) állításokat tesz rólad.”²⁶

A kiragadott példákban kitűnik, hogy a magyar színpadi romaábrázolás hosszú utat tett meg a sors nélküli, sztereotipizált zsánerfiguráktól a sokrétű és társadalomkritikus reprezentációig. Az elmúlt években születtek olyan előadások, amelyek ki tudták hangosítani a romák történeteit, és olyanok is, amelyekben maguk a romák kaptak hangot. Azonban a reprezentáció kapcsán – fakadjon az a legjobb indulatból – minden esetben felmerül a kérdés, hogy a többségi társadalomhoz tartozó alkotók (rendezők, írók, stb.) és a színpadon szereplő romák között nem alakul-e ki akarva akaratlanul is alá-fölérendeltségi viszony? Az említett előadások az esetek nagy részében a romákat áldozati, alávetett, elnyomott szerepbe helyezik, és a többségi társadalomhoz tartozó néző sajnálatának tárgyává teszik. A Független Színház Magyarország előadásaiban a romák cselekvő, aktív, bár nehézségekkel küzdő, de alapvetően a saját sorsukat irányítani és döntéshozásra képes szerepekben (ön)reprezentálódnak, ami a hazai

²³ Kricsfalucsi, B. (2019). A szabad akarat diadala? <https://revizoronline.com/cigany-magyar-a-tudas-hatalom-es-a-mentocsonak-egyseg-eloadasa/> (Utolsó letöltés: 2025.01.09.)

²⁴ Író: Császi Ádám, Lengyel Balázs, rendező: Császi Ádám, szereplők: Farkas Franciska, Horváth Kristóf, Oláh Mizo Edmond, Pápai Rómeó, Pászik Cristopher, Varga Norbert, Wieland Speck, bemutató dátuma: 2023. augusztus 6.

²⁵ Kérchy, V. (2024). Színre vinni a színre vihetetlent. *Apertúra*, 2024. tavasz. <https://www.apertura.hu/2024/tavasz/kerchy-szinre-vinni-a-szinre-vihetetlent/> (Utolsó letöltés: 2025.01.13.)

²⁶ Kőszeghy, F. (2023). Több évszázadnyi sérelemre, veszteségre nincs megoldás. Interjú Horváth Kristóffal és Császi Ádámmal <https://merce.hu/2023/05/15/a-vesztesegeket-nem-lehet-megoldani-viszonyulni-lehet-hozzajuk/> (Utolsó letöltés: 2025.01.09.)

színháztársaságban egyedülálló ábrázolási mód. Ahogyan Herczog Noémi ír róluk tanulmányában: „kilépnek az áldozati szerepből, kicsiben megteremtik a vágyott jövőt, egy elképzelt társadalmat, amelyben romák és nem romák együtt dolgoznak.”²⁷ A Független Színház Magyarország az előadások mellett számos oktatással, érzékenyítéssel kapcsolatos foglalkozást valósít meg, gyakran ezeket előadásaikhoz kapcsolódóan teszik (pl.: feldolgozó órák). Dolgozatom következő fejezetében a Független Színház Magyarország sokrétű tevékenységi körét igyekszem bemutatni.

III. A Független Színház Magyarország tevékenységének bemutatása

A Független Színház Magyarország 2007 óta működik, alapításának célja az volt, hogy létrehozzanak egy olyan színházi társulatot, amelyben a színházművészet mellett az oktatás eszköztárával indíthatnak párbeszédet égető társadalmi problémákról. Fő profiljuk, hogy művészeti és oktatási projektjeikkel hátrányos helyzetű, roma és nem roma fiatalokat segítsenek hozzá ahhoz, hogy cselekvőképes, döntéshozó, aktív állampolgárrá váljanak, akik akár a színházi, akár más szakmában megtalálják a számításukat. Fontosnak tartják, hogy a kultúra elérjen azokhoz az emberekhez is, akiknek társadalmi helyzetük miatt nincs hozzá elérésük. Ezeken felül érzékenyítő előadásaikkal, programjaikkal azért is dolgoznak, hogy a romák és a nem romák között feszülő ellentéteket oldják, ahogyan ők fogalmazzák: "Te választasz: ha a másikban problémát látsz, bármit teszel, csak romlani fog a helyzet. Ha partnerként fordulsz hozzá, egy idő után társadékként fog viselkedni."²⁸ Céljukként jelölik meg továbbá, hogy létrehozzanak olyan alkotásokat, amelyek hiteles képet adnak napjainkról a jövő generációi számára, illetve, hogy széles körben megismertessék a nézőkkel a roma színházat és annak sokszínűségét.²⁹ Dolgozatom ezen fejezetében nem említem az *Apák és Fiaik* előadássorozatot, a három előadás cselekményének bemutatására a következő fejezet egészét szentelem.

A Független Színház Magyarország alapítója és művészeti vezetője, Balogh Rodrigó 2001-ben végzett színészként a budapesti Shakespeare Színházművészeti Akadémián és 2006-ig

²⁷ Herczog, N. (2023). Romákról jól vagy semmit? Hogyan írjunk (másképp írjunk-e) a roma színházról? Színház <https://dossziek.szhaz.net/4/herczog-noemi-romakrol-jot-vagy-semmit> (Utolsó letöltés: 2025.01.13.)

²⁸ <https://independenttheater.hu/rolunk/> (Utolsó letöltés: 2025.01.02.)

²⁹ Uo.

dolgozott színészként. A társulat életében íróként és rendezőként is részt vesz, továbbá számos oktatási program, workshop kidolgozásában és megvalósításában is szerepet vállal.³⁰ A színház operatív vezetője, Illés Márton alkotóként is részt vesz az előadások létrehozásában, többek között dramaturgként dolgozott a *Mi vagyunk '56* című köztéri, interaktív, akciószínházi előadásban, amely egy élményszerű történelemoktatási program, ahol a résztvevők megismerhetik a 1956-os forradalom roma forradalmárjainak történeteit, elősegítve, hogy a fiatalok tudatosabbá váljanak saját életükben szerepvállalásaik kapcsán.³¹ Szegedi Tamás András, a Független Színház Magyarország színésze, írója, rendezője, dramaturgja, aki 2018-ban drámainstruktorként végzett a Színház-és Filmművészeti Egyetemen.³² A színház állandó színészei közé tartozik Balogh Orsolya, Boda-Novy Emília, aki rendezőként is szerepet vállal a társulatban, Csányi Dávid, Dömök Edina, Farkas Ramóna, Nemcsók Nóra és Varga Dávid.³³

A Független Színház Magyarország a hazai színházi palettán különleges helyet foglal el: a színház munkatársai nem kizárólag előadásokat hoznak létre, hanem oktatási workshopokkal, drámapedagógiai foglalkozásokkal, nemzetközi projektekkel színesítik profiljukat. 2017-ben rendezték meg először az első Nemzetközi Roma Storytelling Fesztivált³⁴ Budapesten, amelynek a Stúdió K Színház adott otthont. A fesztivál két napja alatt három romániai és egy olaszországi előadást tekinthettek meg a nézők (Alina Serban: *Felelősségem teljes tudatában*

³⁰ <https://continentalmagazine.com/author/rodrigo-balogh/> (Utolsó letöltés: 2025.01.02.)

³¹ *Mi vagyunk '56' - Történelmi emlékezet az utcán, esettanulmány*, Független Színház Magyarország, Budapest, (2022)
https://independenttheater.hu/wpcontent/uploads/2024/06/Mi-vagyunk-56_esettanulmany.pdf (Utolsó letöltés: 2025.01.02.)

³² <https://romaheroes.org/stars/tamas-andras-szegedi-actor-director-drama-instructor/> (Utolsó letöltés: 2025.01.02.)

³³ <https://independenttheater.hu/egyesulet/#kapcsolat> (Utolsó letöltés: 2025.01.02.)

³⁴ <https://independenttheater.hu/roma-hosok-fesztival/> (Utolsó letöltés: 2025.01.02.)

kijelentem³⁵, Richard R. O'Neill: *A legnehezebb szó*³⁶, Dijana Pavlovič: *Beszélj, életem!*³⁷, Mihaela Dragan: *(A n)ő beszél*³⁸), amelynek célja az volt, hogy láthatóvá tegyék az európai, roma színházi alkotókat és a monodrámákon keresztül példamutató és inspiráló életutakat mutassanak be. A fesztivál fókuszában változást hozó női történetek álltak, amelyeket a *storytelling* eszközével állítottak színpadra. A fesztivál azóta Roma Hősök Nemzetközi Színházi Fesztivál néven évente kerül megrendezésre, ami a mai napig a világ egyetlen olyan nemzetközi roma színházi találkozója, ahol bemutatkozhatnak európai, roma társulatok, alkotók, hogy az előadásaikon keresztül láthatóvá tegyenek olyan történeteket, amelyekben a roma emberek a társadalom aktív, értékvezérelt tagjaiként, a saját életükben, vagy a közösségük tekintetében hősként reprezentálódnak.

A 2017-es és 2018-as Roma Hősök Nemzetközi Színházi Fesztivál anyagaiból készült egy vándorkiállítás³⁹ is, amely többek között a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Intézetében, a kisharsányi Ördögkatlan fesztiválon és Szlovákiában is látható volt. A kiállítás portréfotókon, előadásrészletek felvételein, videóinterjúkon keresztül betekintést nyújt mind az európai roma színházi jelenébe, mind a színházi alkotók és az általuk megformált karakterek nehézségeibe és értékeibe.

³⁵ I declare at my own risk, író, rendező, előadó: Alina Serban, fordító: Adorján Beáta, bemutató helyszíne: Stúdió K Színház, bemutató időpontja: 2017. július 28.

³⁶ The Hardest Word, író: Richard R. O'Neill, dramaturg: Illés Márton, rendező: Balogh Rodrigó, előadja: Dömök Edina, bemutató helyszíne: Stúdió K Színház, bemutató időpontja: 2017. július 27.

³⁷ Vita mia, parla, Mariella Mehr „Kőkorszak” című regénye alapján írta: Dijana Pavlovic és Giuseppe di Leva, előadja: Dijana Pavlovič, fordította: Király Kinga Júlia, bemutató helyszíne: Stúdió K Színház, bemutató időpontja: 2017. július 28.

³⁸ Del Duma, író, előadó: Mihaela Dragan, rendező: Liana Ceterchi, fordította: Adorján Beáta, bemutató helyszíne: Stúdió K Színház, bemutató időpontja: 2017. július 28.

³⁹ <https://independenttheater.hu/roma-hosok-kiallitas/> (Utolsó letöltés: 2025.01.02.)

2019-ben drámakötetben, angol és magyar nyelven adtak ki öt, a fesztiválokon elhangzott monodrámát *Roma Hősök*⁴⁰ címmel, majd 2021-ben a második kötetbe⁴¹ monodrámák helyett többszereplős drámák kerültek.

Mindezekén túl a Független Színház programjai között elérhető a Roma Hősök workshop⁴² is, melynek keretein belül a résztvevők megismerhetik az európai roma drámák és ezen drámák hőseinek a történeteit, moderált beszélgetésben megvitathatják a karakterek döntéseit, kihívásait, értékeit. Ezt követően kreatív eszközökkel megoszthatják egyéni történeteiket, felfedezhetik saját magukban és környezetükben a hőst. A workshop fejleszti a résztvevők kommunikációs- és vitakészségét, nyitottságát és érzékenységét.

Aktuális előadásai közé tartozik többek között a *Kaméleonlány*⁴³ című monodráma, amely egy roma lány felnövéstörténetét mutatja be a szereplő és a környezete emlékein, élményein keresztül. Az előadásban a lánynak számos döntést kell meghoznia, hogy végül a saját útját tudja járni. A színdarab a Roma Hősök workshop alkalmain elhangzott, valós történetek alapján készült.

Az *Emberevők*⁴⁴ című előadás szintén valós eseményeken alapszik. 1782-ben Hont vármegyében, egy koncepció per keretein belül negyvenegy romát, férfiakat és nőket végeztek ki brutális módon, és többeket kényszermunkára, börtönbüntetésre, vesszőzésre ítélték kannibalizmus vádjá miatt. A gyanúsítottakat embertelen kínzások árán tudták csak "vallomásra" bírni, majd elítélni. A kivégzettek gyermekeit az ország különböző pontjain

⁴⁰ Független Színház Magyarország, Budapest. 2019. A művek szerzői: Mihaela Drăgan, Michael Collins, Farkas Franciska, Dijana Pavlovic, Richard R. O'Neill.

⁴¹ Független Színház Magyarország (szerk.: Krasztev Péter), Budapest. 2021. A művek szerzői: Mihaela Drăgan, Zita Moldovan, Liana Ceterchi, Mihai Lukács, Richard O'Neill, Igor Krikunov, Jovan Nikolics, Ruždija Russo Sejdović, Balogh Rodrigó.

⁴² További információ a workshopról: <https://independenttheater.hu/oktatas-workshopok-es-kepzes/#roma-hosok-workshop> (Utolsó letöltés: 2025.01.02.)

⁴³ Író: Illés Márton, rendező: Szegedi Tamás András, előadja: Lovas Emília (később Farkas Ramóna), bemutató helyszíne: Stúdió K Színház, bemutató időpontja: 2018. május 24.

⁴⁴ Író: Boda-Novy Barnabás & Boda-Novy Emília, rendező: Boda-Novy Emília.

producer: Balogh Rodrigó, előadják: Csányi Dávid, Nemcsók Nóra, rendezőmunkatárs: Szegedi Tamás András, dramaturg: Bogyai Tímea Éva, bemutató helyszíne: FÜSZI, bemutató időpontja: 2024. június 1.

szétszórták, parasztcsaládokhoz adták.⁴⁵ Az 1782-es honti eseményeknek állít emléket az *Embrevők*, amely arcot ad a tragikus esemény elfeledett szereplőinek, az előadást pedig feldolgozó foglalkozás követi.⁴⁶ A Független Színház Magyarország előadásait gyakran egészítik ki közönségtalálkozóval összekötött beszélgetések, ahol a nézőknek lehetőségük van kérdezni az alkotóktól, megvitatni a színpadon látottakat, és az ezekhez kapcsolódó, általános társadalmi problémákat velük és egymással. A gesztus azt bizonyítja, hogy a színház munkatársai valódi párbeszédet szeretnének kezdeményezni azokról a témákról, amelyeket egy-egy előadás során feldolgoznak.

Legújabb színdarabjukat 2024 novemberében mutatták be *Világgá mentem, jövök, ha felnőttem*⁴⁷ címmel, amelyben a Független Színház fiatal, ösztöndíjas mentoráltjai játszanak. Az előadás flamand és cigány népmesék alapján készült, benne az útkeresés kapott kiemelt szerepet. A darabban olyan atipikusan ábrázolt mesei szereplők kapnak helyet, mint az illedelmes sárkány vagy a szorongó boszorkány. A gesztussal az előadás lebontja a jellegzetes mesei szereplőket övező sztereotípiákat.

A Független Színház Magyarország alkotói elkötelezettek abban, hogy érzékenyítő előadásaikkal, feldolgozó foglalkozásaikkal, oktatási programjaikkal valódi párbeszédet indítsanak korunk égető társadalmi problémáiról, és hozzáférést biztosítsanak a kultúrához a társadalom olyan tagjai számára is, akik nehezen vagy egyáltalán nem férnek hozzá. Az előadásaik rendre olyan témákat dolgoznak fel, melyekkel segítenek a hátrányos helyzetű fiataloknak az identitásuk megtalálásában, a saját értékeik felfedezésében. Ezen túl roma önreprezentációs előadásiakban a romák aktív, értékvezérelt, változást hozni képes szerepet kapnak, ami egyedülálló a hazai színháztársadalomban.

⁴⁵ Ádám, P. (2008). Cigány embrevők? Egy per tanulságai: epizód a 18. századi magyarcigány együttélés történetéből. *Kultúra és Közösség*, 1, 13-19.

⁴⁶ Malik, A. (2024) Ösbemutatóra készül a Független Színház Magyarország <https://deszkavizio.hu/osbemutatora-keszul-a-fuggetlen-szinhaz-magyarorszag/> (Utolsó letöltés: 2025.01.02.)

⁴⁷ Író: Illés Márton, Dramaturg: Bogya Tímea Éva, Rendező: Dömök Edina, előadják: Berkes Eszter Klára, Csemer László, Gyányi Zsófia, Kozma Luca, Pap Marianna, Szegedi Dorina, Veress Gabriella, bemutató helyszíne: FÜSZI, bemutató időpontja: 2024. 11. 10.

IV. Az *Apák és Fiaik* előadássorozat bemutatása, az elemzési szempontok megadása

Az *Apák és Fiaik* című előadássorozat három, egymással nem összefüggő előadásból áll (*Békamesék*⁴⁸, *Rothadó madarak*⁴⁹, *Országépítők*⁵⁰). A három előadás azon túl, hogy egyéni történeteket mutat be, generációs különbségeket és konfliktusokat is feltár. A darabok bár hangsúlyosan roma szereplőket állítanak a középpontba, az előadások által bemutatott nehézségek sok esetben nem kizárólag a roma embereket érintik, hanem a származás tekintetében a többséghez tartozó, de az osztályhierarchiában hasonlóan alsóbb státuszú egyéneket is. Ezért az előadássorozat a roma egyéni és családi történeteken felül a periféria egészére nézve mutat be általános problémákat és kihívásokat, amelyekkel etnikumtól függetlenül bárkinek szembe kell néznie, ha osztályváltásról beszélünk.

A *Békamesék* Leonor Teles *Egy batrachi ballada*⁵¹ című rövidfilmjéből inspirálódott. A filmben a rendező felhívja a figyelmet egy erősen diszkriminatív, Portugáliában bevett gyakorlatra, miszerint azoknak az üzleteknek a vezetői, akik szeretnék távol tartani a roma vásárlókat, békaszobrokat helyeznek ki az üzletek elé. Az előadás kifordítja a gyakorlatot, és magukat a romákat ábrázolja békákként, akik a mocsárból indulnak, és mire elérkezünk a legfiatalabb generációig, a legifjabb békából király lesz. Az előadásban fontos szerepet kap az identitás meghasonlása, a saját közösséggel való szembekerülés, és annak a kérdésnek a tárgyalása, hogy egy ember sikertörténete hozhat-e pozitív változást a romák egészére nézve?

A *Rothadó madarak* Holdosi József (1951-2005) roma író, költő, tanár történetét vette alapul. Holdosi Vépen született, családjával a település végében lévő cigánysoron élt, innen jutott el

⁴⁸ Író: Balogh Rodrigó és Illés Márton, rendező: Balogh Rodrigó, előadják: Babindák István, Balogh Orsolya, Nemcsók Nóra, Oláh Norbert, Varga Dávid, bemutató helyszíne: OFF-Biennále bemutató időpontja: 2021. május 16.

⁴⁹ Író, rendező: Balogh Rodrigó, Holdosi József: „Hajh, cigányok, hajh, kányák”, valamint „Kányák” c. írásainak felhasználásával, dramaturg: Bogya Tímea Éva, előadják: Balogh Orsolya, Varga Dávid, bemutató helyszíne: FÜSZI, bemutató időpontja: 2023. március 25.

⁵⁰ Író, rendező: Balogh Rodrigó és Illés Márton, előadják: Csányi Dávid, Farkas Ramóna, Nemcsók Nóra, Szegedi Tamás András, bemutató helyszíne: FÜSZI, bemutató időpontja: 2023. június 30.

⁵¹ *Balada de um Batráquio* (2016). Író, rendező: Leonor Teles.

Szombathelyre, ahol magyar-történelem szakos tanárként dolgozott. *Kányák*⁵² című regényéért 1979-ben megkapta a Művészeti Alap „Legjobb első kötetes szerző” díját. Halála után a város dízsírhelyet adományozott neki, volt iskolája emléktáblával tisztelgett előtte.⁵³ A *Kányák*, annak személyessége miatt erős nemtetszést váltott ki családtagjaiból, különösen nagyapjából, aki be is perelte unokáját becsületsértésért. József kitaszítottá válik saját közösségéből, de a többségi társadalom elfogadását sem sikerül elnyernie. Az előadás a pert groteszk módon és a sötét humor eszközeivel állítja színpadra.

Az előzőekhez hasonlóan az *Országépítők* is egy generációs konfliktusokat is tárgyaló előadás. Nagyapa és fia mindketten a falu határában vetik a vályogot, de a fiú többre vágyik: magyar munkás akar lenni, a többséghez akar tartozni, és ehhez kész megtagadni saját identitását is. Ám azzal, hogy elvesz egy parasztlányt, nemhogy nem fogadja be őt a domináns társadalmi csoport, feleségével együtt taszítja ki magából, majd közös gyerekeik is a kisebbség részévé válnak. A fiú, aki immáron maga is édesapa, feleségével együtt egy kizárólag romákat foglalkoztató téglagyárban keresi a kenyérrevalót, egészen addig, amíg a gyár be nem zár, és a munkanélküliségből fakadó létbizonytalanság a család mindennapjaira is rányomja a bélyegét. Utolsó fillérjeikből is támogatják gyermekeik iskoláztatását, de úgy néz ki, hogy a magasfokú iskolázottság nem garancia a sikerre. A lánygyermek az egyetemig küzdi magát, de mivel a család anyagi gondjai miatt dolgozni kényszerül, épphogy beteszi a lábát az egyetemre, rájön, hogy a kettő egyszerre nem működik. El kell engednie a felsőoktatást, visszacsúszik a létrán, csapосként kezd dolgozni a helyi kocsmában. A családból egyedül a fiúgyermeknek sikerül az amerikai álmot elérnie, sikeres építőipari céget építenie.

Dolgozatomban a három előadást párhuzamosan, öt szempont szerint fogom elemezni, ezek a következők:

1. Hogyan jelenítik meg az előadások a szereplők generációkat felölelő foglalkozási osztályváltását?
2. Az előadások hogyan ábrázolják az osztályváltók identitásának alakulását, milyen belső konfliktusok kísérik ezt a folyamatot, és hogyan befolyásolja a kibocsátó közegükkel és a családjukkal ápoltságukat?
3. Az előadásokban a roma és nem roma szereplők közötti párkapcsolat, házasság hogyan segíti vagy éppen hátráltatja előrehaladásukat a társadalmi hierarchiában?

⁵² Holdosi, J. (1978): *Kányák*, Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

⁵³ Szabóné, K. J. (2012). *A magyarországi roma/cigány értelmiség historiográfiája, helyzete, mentális állapota*. Budapest: Gondolat Kiadó.

4. Hogyan viszonyulnak a szereplők az oktatáshoz és a munkához, illetve milyen szerepet játszanak ezek az osztályváltásukban?
5. Hogyan ábrázolja az előadás a gyors sebességű és nagy mértékű társadalmi ugrás okozta lelki folyamatokat?

V. Az előadások elemzése

1. Az intergenerációs, foglalkozási osztályváltás ábrázolása az előadásokban

Mind az *Országépítők*ben, mind a *Békamesék*ben egy három generációt felölelő foglalkozási osztályváltást láthatunk. Az előbbiben id. Orsós József vályogvetőként dolgozik. Társadalmi mellőzöttségét az is mutatja, hogy a perifériának számító falunak is a szélén dolgozik, a központba nem jár be, mivel nem látják ott szívesen. Folyamatosan vándorol, hiszen egy faluban csak egy-két házat kell építenie egy szezonban, ha azokkal elkészül, továbbáll új munka reményében. A következő generációt képviselő ifj. Orsós Józsefnek már sikerül elhelyezkednie egy téglagyárban, fix munkahelye lesz, megélhetése kiszámíthatóvá válik, egészen addig, amíg a gyár be nem zár, és a munkanélküliségből fakadó létbizonytalanság a család mindennapjaira is rányomja a bélyegét. József fia, Robi, akinek sikerül az osztályváltás, egy építőipari vállalkozás tulajdonosává válik, saját lakásra tesz szert, stabil jövedelmet, teljes anyagi biztonságot tudhat magáénak.

A *Békamesék*ben a család legidősebb tagja, Béla, habár villanyszerelőnek tanul, hosszas munkanélküliség után biztonsági őrként kap állást, Oláh Norbert *A cigány művész szorongása*⁵⁴ című téglákból készült installációjának másolatát kell őriznie, ami az előadás egyetlen díszlete. A téglákon olyan hívószavak olvashatók, mint „szegregáció”, „reprezentáció”, „félelem” vagy „előítélet”.

Béla fia, Béci sikertelen iskolai tanulmányai után egy szórakozóhely vezető kidobója lesz, a legifjabb Béla pedig először egy zeneiskola portásaként kezd el dolgozni, majd lehetősége nyílik ugyanabban a zeneiskolában tanulni, hivatásos zenész lesz belőle, Luca művésznévvel.

⁵⁴ A kiállítás az OFF-Biennále Budapest keretein belül valósult meg, az alkotás 2021. április 23. és május 16. között volt megtekinthető az egykori Roma Parlament (1084 Budapest, Tavaszmező utca 6.) épülete előtt, aminek helyén roma kulturális központ épült volna, de ez nem készült el.

Mindkét darabban az egyes generációk tagjai úgy jutnak egyre feljebb a társadalmi ranglétrán, hogy közben ugyanabban a szakmában, de mindig egy magasabb pozícióban helyezkednek el: az *Országépítők*ben az építőiparban, a *Békamesék*ben pedig biztonsági szakemberekként találhatnak munkát.

Ahogyan a hasonló foglalkozás, az egyes szereplők nevei is látványossá teszik a generációról generációra történő előrehaladást: az *Országépítők*ben a nagyapát és az apát is Józsefnek hívják, de a legfiatalabb generáció tagja, akinek igazán sikerül a társadalmi ranglétra csúcsára törni, már a Róbert nevet viseli. A két női szereplő is ugyanazt a nevet viseli (Zsuzsanna), akiknek csak egy bizonyos mértékig sikerül a társadalmi mobilitás. Az előadások nem térnek ki arra, hogy a két nő elakadásának egyik lehetséges oka lehet-e a nemük.

A *Békamesék*ben bár mindhárom generáció képviselőjét Bélának hívják, a legfiatalabb generáció tagja az egzotikus Luca művésznevet választja. A családokon belül a keresztnév ismétlődése egyrészt a személyes tulajdonságok, tudás és hagyományok továbbadását jelzi, másrészt az élettörténetek újra és újra megjelenő mintázatait is mutatja.⁵⁵ Ez az ismétlődés az előadásokban ahhoz vezet, hogy az azonos nevet viselők mind elakadnak az osztályváltás folyamatában, és egy ponton túl nem tudnak sikeresen előre lépni. A kitörés lehetősége azok számára nyílik meg, akik megtörik a családi hagyományokat és mintákat, eltávolodnak a kibocsátó közegüktől, ezt a változást pedig szimbolikusan egy eltérő keresztnév testesíti meg. Luca esetében ez az eltávolítás még hangsúlyosabb, mint Robika esetében, hiszen ő egy mediterrán hangzású, férfinévként a dél-európai országokban használt művésznevet választ, amikor megváltoztatja a nevét. A névcserének sorsalakító funkciója van, más irányba terelhető vele az emberi élet útja⁵⁶, és a név által, egy külföldinek tűnő identitás felvételével roma identitásától is eltávolítja magát. Bár az előadás nem tér ki rá, ennek egyik oka lehet az is, hogy a külföldi identitás felvételével kevesebb negatív diszkrimináció érheti a társadalomban, mint romaként.

A *Rothadó madarak* az *Országépítők*kel és a *Békamesék*kel ellentétben nem egy fokozatosan, generációról generációra történő feltörekvéstörténetet mutat be, hanem a nagyapa és az unoka perét, ami azon túl, hogy családi és generációs konfliktus, két különböző társadalmi osztály egymásnak feszülése is. A munkáscsaládból érkező József azon az áron válik értelmiségivé, hogy közeli hozzátartozói ellene fordulnak. A darabban kiemelt szerepet kap az értelmiségi

⁵⁵ Malek, I. (2013). Mágikus realizmus a kortárs magyar prózában. *Orpheus Noster. A KRE Eszme-, Kultúr-, és Vallástörténeti Folyóirata*, (3), 75-84.

⁵⁶ Takács, S. (2005). A nevek mágiaja. *Névtani Értesítő*, 27, 248-256.

léte leértékelő ideológia, amit leginkább a munkásosztályba tartozó nagyapa képvisel: unokájára az előadás egy pontján „szenvetődőfejű értelmiségiként” hivatkozik, akinek a sok tudástól lett ilyen ábrázata. Az előadás részleteket mutat meg a perből, az egyik jelenetben látható, hogy első fokon a bíró egész egyszerűen azért ad igazat a nagyapának, mert ő munkás, az unokája pedig értelmiségi.

A szociológusok a nemzedékek közötti, azaz intergenerációs társadalmi mobilitást hagyományosan a foglalkozás szempontjából mérik, azaz összevetik az apa és a leszármazott foglalkozását.⁵⁷ A mainstream mobilitáselemzések – legyenek bármennyire részletesek – adatokat számszerűsítene, és a szubjektív elemek, nehézségek, rejtett mechanizmusok, az osztályváltás érzelmi lenyomatai az elemzések során láthatatlanok maradnak, így szükség van kis mintán alapuló esettanulmányokra, személyes történetekre is, amelyek feltárják az osztályváltás költségeit. Az *Apák és fiaik* című előadássorozat megmutat általánosan jellemző kihívásokat, magatartásformákat, feszültségeket, amelyek a mai Magyarországon élő, alacsonyabb származási osztályhelyzetből magasabb osztályhelyzetbe kerülő egyéneket érinthetik, és a színház mint közvetítő médium segítségével ezek az általános tapasztalatok eljuthatnak a hasonló helyzet előtt álló, vagy helyzetben lévőkhez, akiknek a látottak segítséget jelenthetnek a saját mobilitási útjuk megélése során.

2. Kettős identitás, generációs szakadékok az előadássorozatban

„Mindenki kiválasztott (...), aki a cigányságból az elsők között elindul. Tagadással kezdődik, megtagadjuk apánkat, anyánkat (...) és vissza kell térnünk hozzájuk, szólni velük, értük, még akkor is, ha tudjuk, hogy koronás kígyók vagyunk, és utunk a szelencebokrokból csak az ajtóig vezet, nekikoccantjuk koronás fejünket, és meghalunk...”⁵⁸ – írja Holdosi József a *Fogoly* című kisregényében az osztályváltó romák életútjáról.

Borbély Szilárd, aki maga is a perifériáról került az irodalmi elitbe, az *Egy elveszett nyelv* című esszéjében beszámol arról, hogy az új szocializációs közegébe való beilleszkedéshez meg kellett tagadnia a múltját, a származását, a saját közegét, ez pedig leginkább a nyelvhasználatban érhető tetten, ami kijelöli, ki milyen csoportba tartozik. „Aki elhagyja a falu

⁵⁷ Andorka, R. (2006). Bevezetés a szociológiába, 7. fejezet. Társadalmi mobilitás és vándorlás. Budapest: Osiris Kiadó.

⁵⁸ Holdosi, J. (1987). Cigánymózes; Fogoly; Hajh, cigányok, hajh, kányák!. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

népét, az elárulja őket. Aki beszél róluk, az is. Aki kiszakad közülük, az pedig elveszti a nyelvét. Aztán újra tanul beszélni, de egy nyelv közben elveszett. Ezt az utat jártam be én is.”⁵⁹

Az *Országépítők*ben az apa, József is pontosan ezt az utat járja be. Józsefnek el kell hagynia dialektusát, és el kell sajátítania a sztenderd magyar nyelvet, hogy asszimilálódni tudjon, maga mögött hagyja a vályogvetést, és munkát kapjon egy téglagyárban. A gyakorláshoz a „Magyar munkás leszek, ha addig élek is” mondatot ismételteti, ami tükrözi azt, hogy roma identitását egy bizonyos értelemben és mértékig valóban el kell temetnie, hogy befogadja őt a többségi társadalom. József ebben a jelenetben átöltözik: parasztingjét zakóra cseréli, csupasz lábára bőr mokaszint húz.

Victor Turner szerint az alacsonyabb státuszból egy magasabba történő eljutás egy átmeneti állapoton keresztül vezet, az említett jelenetben József ezt éli meg. A liminális személyek, vagyis "küszöbemberek" köztes területen helyezkednek el; már elkülönültek, leváltak a társadalmi struktúra egy korábbi, rögzített pontjáról, de még nem kerültek egy új, állandó állapotba, nem foglalták el új társadalmi pozíciójukat. A liminális személyeket gyakran ábrázolják részlegesen vagy teljesen meztelennek, úgymond kivetköztetik őket világi tulajdonaikból, jelezvén, hogy ebben az állapotban nem birtokolnak semmit (például ruhákat), amiből kiderülne társadalmi szerepük, hiszen ebben az állapotban nincs is. József „engedelmesen” ismételteti ugyanazt a mondatot átalakulása közben, a passzivitás, megadó viselkedés szintén jellemző erre a fázisra. Turner koncepciója szerint a liminalitás állapotában a személy *tabula rasa*, amire a társadalom nyomja rá a formát. József a következő fázisba lépve - visszafogadás vagy újraegyesülés a társadalommal - olyan ruhákban áll előttünk, és olyan kiejtéssel beszél, ami az új társadalmi státuszára jellemző, a tulajdonnélküliséget tehát újra felváltja a tulajdon.⁶⁰

A *Rothadó madarak*ban József mintha benne ragadt volna a liminális fázisban; a régi társadalmi közegéből már kilépett, azzal, hogy értelmiségi lett, elszakadt tőle, de a többségi társadalom, ahová belépni készült, nem fogadta be. Ahogyan az előadás egy pontján utal erre: „Bármit teszek, számukra cigány maradok. A cigányok szemében már gádzsó voltam. Mostanra semelyik világba sem tartozom.” József identitásának kialakítását az is nehezíti, hogy édesapja vegyes házasságból született gyermek, tehát félig roma, félig paraszti származású. Már édesapjának is meg kellett küzdenie az ebből fakadó nehézségekkel: családjának valamennyi tagja egy zenészegyüttesben játszott, és amikor az apa inkább a komolyzene iránt kezdett el

⁵⁹ Borbély, Sz. (2013). Egy elveszett nyelv. *Élet és Irodalom*, 57, 27.

⁶⁰ Turner, V. (2002). A rituális folyamat. Ford. Orosz István. Budapest: Osiris Kiadó.

érdeklődni, saját közössége a származására hivatkozva magyarázta ezt: „Fintorogsz a cigány muzsikától? (...) Paraszt vér van benned, paraszt gög!” A jelenet jól példázza egyrészt azt, hogy a szereplők identitáskialakítását mennyire megnehezíti az egyik lábbal az egyik világba, a másikkal a másikba, tehát a teljesen sehová sem tartozás, az átmeneti, liminális fázisban ragadás. Másrészt világos lesz, hogy a rasszizmus nem csak a kisebbséghez tartozó egyéneket érintheti. Az, hogy az apa más zenét akar játszani, szimbolikusan is értelmezhető, ebben az értelemben a családi hagyományoktól való elszakadást, az eltérő úton járást is asszociálhatja.

A zene egyébként mindhárom előadásnak fontos alkotóeleme: mindegyik előadás műfaji megjelölés punk opera, ami az előadások zenei változatosságára utal. Az előadások prózai epizódjait rendre zenei betétek szakítják meg, amelyekben a szereplők énekelve viszik tovább a cselekményt. Az előadások során nem ismert dalok hangzanak el: a zenét mindegyik darabhoz maguk az alkotók komponálták. A *Békamesékben* Babindák István (klarinét, szintetizátor) és Kovács Antal Máté (ütőhangszerek) szolgáltatják a dallamokat, akik egyben szereplői is az előadásnak. Az utóbbi az előadás egy pontján egy béka alakú guírot vesz elő, egy olyan hangszert, amellyel az állat hangját képes utánozni használója. Babindák a *Rothadó madarakban* és az *Országépítő*kben is közreműködött, Varga Dáviddal együtt szerezték a zenét, aki a *Rothadó madarakban* több szerepet is megformál.

A *Békamesékben* visszatérő elem, hogy a szereplők azzal küzdenek, hogy lemosás magukról a mocsárszagot, hátrahagyják a „békahagyományokat”. Vagyis rákényszerülnek arra, hogy csökkentsék vagy eltírtolják roma identitásuk érzékelhető jegyeit a beilleszkedés érdekében, és szakmájukból adódóan azt is elvárják tőlük, hogy olykor saját közegük ellen is forduljanak.

Az *Országépítő*kben ennek a következménye az, hogy az egyes generációk között már-már áthidalhatatlan szakadékok képződnek, és ez nem csak az eltérő nyelvhasználatban tükröződik, hanem az eltérő életvitelben is. Egy jelenetben a nagyapa meglátogatja fiát és annak családját, akik az osztályváltásuk során egy tízemeletes házba költöztek. A nagyapa nehezen fogadja el a helyzetet, mivel az ő szemléletében nem embernek való az égben lakni. Az „égben lakás” szimbólumként is értelmezhető, így jelentheti azt, hogy József már édesapjánál magasabb pozíciót foglal el a társadalmi hierarchiában.

Ugyanebben a jelenetben, amikor megjelenik a nagyapa, a fiú a „többségi”, sztenderd magyar nyelven szól hozzá, azaz olyan szokásszerű normák szerint viselkedik, amit az új szocializációs közege elvár tőle, de amikor egy pillanatra megfedezkedik magáról, rövid időre visszavált a saját közegére jellemző hangképzésére, szófordulataira.

Pierre Bourdieu habitus-elmélete szerint a habitus „olyan gyakorlati érzék, amely meghatározza, hogy mit kell cselekedni egy adott helyzetben”⁶¹, vagyis olyan szokások, viselkedések, normák rendszere, amelyet az emberek a saját társadalmi környezetüktől vesznek át, és ez határozza meg az egyének ízlését, hogy hogyan értelmezik a világot és hogyan cselekszenek. Bourdieu saját habitusát „hasadt tudományos habitusként” nevezi meg.⁶² A hasadt habitus kifejezés azt az élményt írja le, amikor az egyén kibocsátó közegét – amelyben a habitus kialakult – és az egyén új társadalmi közegét összeházasíthatatlanul más értékrend, szokásrendszer, viselkedési normák stb. jellemzik, és az egyénnek ezek között kell folyamatosan lavíroznia, váltogatnia ezeket, ez pedig komoly belső feszültséget okozhat.⁶³ Az előadásban Józsefet is ez a viselkedés jellemzi, elmondható róla, hogy az osztályváltása következtében a habitusa megosztott lett, ennek egyik megnyilvánulása az, amikor meglátogatja őt az édesapja.

A *Társadalmi mobilitás ára* című kötetben Kállai Ernő így ír a jelenségről: „...van egy távolodó, de mégis a családhoz kötődő roma énjük, és van egy, a külvilág számára mutatott rejtőzködő identitásuk... ez a kettősség sajátos, sokszor nehezen megélhető lelki folyamatokat indít el bennünk, amelyek feldolgozása során a legegyszerűbb útnak a tisztán asszimilációs megoldások tűnnek. Ennek egyik eleme, különösen az idősebbek esetében, a nem romákkal kötött vegyes házasságok...”⁶⁴ A vegyes házasságra mindhárom előadásban láthatunk példát, viszont míg a *Békamesék*ben egy hagyományosnak mondható, asszimilációt elősegítő házasság történik (Luca feleségül veszi a királylányt, ezzel nem csak kiérdemli a többségi társadalom elfogadását, hanem hatalmi pozícióhoz is jut), addig az *Országépítők*ben és a *Rothadó madarakban* a vegyes házasságot nem követi sikeres asszimiláció.

⁶¹ Bourdieu, P. (2002). A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről. Ford. Berkovits Balázs, Budapest: Napvilág. 37.o.

⁶² Ágoston, F. (2018). *Pierre Bourdieu: elmélet és politika*. Budapest: Napvilág.

⁶³ Németh, K. (2023). Társadalmi tér, fizikai tér és habitus: Elméleti csomópontok és kutatási irányok. *Szociológiai Szemle*, 33(2), 56-80.

⁶⁴ Durst, J (Szerkesztő) Nyíró, Zs. (Szerkesztő), Bereményi, Á. (Szerkesztő) (2023) *A társadalmi mobilitás ára: Elsőgenerációs diplomások és az osztályváltás következményei*, Budapest: Gondolat Kiadó, ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont, 372. o.

3. A párkapcsolat hatása a társadalmi mobilitásra és ennek megjelenítése a darabokban

A *Társadalmi mobilitás ára* című kötetben a Dés Fanni által írt fejezet azt vizsgálja, hogy a felfelé mobilis nők párválasztására, párkapcsolataira milyen hatással van a mobilitásuk. A kutatás interjúalanyai közül többen is arról számolnak be, hogy nehézségként élik meg, hogy olyan párt válasszanak maguknak, aki érti a mobilitásukkal járó küzdelmeiket, ezért gyakran olyan társat keresnek, akik maguk is hasonló mobilitási úton és az ezzel járó küzdelmeken mentek keresztül.⁶⁵

Az *Országépítők*ben ez kicsit eltérően valósul meg, ugyanis a két fél közösen indul el a mobilitási úton. A darab elején megtudjuk, hogy Zsuzsannát férjhez tervezik adni egy falubéli férfihez, ezért keresi fel apja József apját, hogy megbízza a házépítéssel. Így ismerkednek meg Józseffel, akivel szerelembe esnek. Tehát ha nem ismerkednek meg egymással, akkor feltételezhető, hogy Zsuzsanna is a faluban marad, és József is előbb vagy utóbb elvesz egy roma lányt, vagyis szükségük volt egymásra, hogy elinduljanak a mobilitási útjukon.

A vegyes házasságot a kisebbséghez tartozó egyének gyakran jó esélynek látják a többségi társadalomba való belépéshez, asszimilációhoz, ám József hiába köt házasságot a többségi társadalomhoz tartozó Zsuzsannával, nem sikerül befogadást nyernie, sőt, a többségi társadalom a feleséget is kiveti magából, és Orsós vezetéknevvel immáron ő is, és közös gyermekeik is a kisebbség részévé válnak. Ennek a hátrányait abban a jelenetben érzékeljük a leginkább, amikor miután mindketten munkanélkülivé válnak, Zsuzsanna megpróbál állást keresni magának, de a vezetékneve hallatán mindenhol azonnal elutasítják.

Ahogy említettem, a *Rothadó madarak* egyes szereplői vegyes házasságból születtek, ám ez mobilitásukban nemhogy nem segítő, inkább hátráltató tényező. Míg az *Országépítők*ben a félvér gyerekek identitását a roma származásuk sokkal inkább meghatározza, úgy a *Rothadó madarak*ban Józsefet a többségi társadalom romaként azonosítja, de családja a mobilitása miatt már nem úgy tekint rá, mint aki hozzájuk tartozik. Ez abban is megnyilvánul, ahogyan a nagyapa a per során „volt” unokámként hivatkozik Józsefre, ami határozott eltávolító gesztus a részéről. A darabban szó esik a muzsikus cigány dédnagyapa és a paraszti származású dédnagyanya kapcsolatáról, akik „minden nehézség ellenére vállalták egymást”. Erről a

⁶⁵ Durst, J (Szerkesztő) Nyíró, Zs. (Szerkesztő), Bereményi, Á. (Szerkesztő) (2023) A társadalmi mobilitás ára: Elsőgenerációs diplomások és az osztályváltás következményei, Budapest: Gondolat Kiadó, ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont 307.o.

nehézségről az *Országépítők* előadása is beszámol: miután Zsuzsanna feleségül megy a roma származású Józsefhez, családjá kitagadja, és soha nem is keresi őt többet.

Szabó Laura tanulmányában arról ír, hogy a kisebbségi csoportok tagjainak párválasztását befolyásolhatja többet között az, hogy a közösségi mennyire megengedő, tehát támogatják-e a vegyes párkapcsolatot, házasságot, de az is számottevő, hogy milyen a házassági piac a párkereső környezetében, azaz milyen arányban élnek a közelben a párkeresővel eltérő vagy megegyező nemzetiségűek, hány százalékban vannak jelen az iskolában, munkahelyen, szomszédságban stb. eltérő vagy megegyező nemzetiségű párkeresők. Ezeken túl „(...) a felek legtöbbször a másik társadalmi-gazdasági erőforrásokkal való ellátottságát mérik fel (milyen társadalmi-gazdasági előnyöket tud nekik a másik nyújtani) (...) vagyis azt, hogy a másik fél mennyiben tud hozzájárulni a társadalmi mobilitásához.”⁶⁶

A *Békamesék*ben Luca, miután sikeres zenész lesz belőle, viszonylag elfogadottá válik a többségi társadalom körében. A művészi karrierje lévén a többségi társadalom nőtagjai, akik korábban talán elutasítók lettek volna vele szemben, most érdeklődnek iránta. Lucát ezek a nők „egzotikus trófeaként” kezelik, és maga is csak a hódítás szintjén éli meg ezeket a kapcsolatokat. Egy nő mégis kiemelkedik a sorból, Lucának sikerül elcsábítania a királylányt magát. A királylány a színpadon műszörme kabátban jelenik meg, amely – ha állatmetaforákban gondolkodunk - egyértelművé teszi a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyét, ami jóval előkelőbb, mint a nyálkás bőrű béka-zenészé. A királylány és a béka története asszociálja a Grimm-fivérek által ismert *Béka király és Vashenrik*⁶⁷ című meséjét. A történet szerint a királylány beleesik egy forrásba az aranygolyóját, és egy béka lesz a segítségére a visszaszerzésben. A béka nem kér mást, mint hogy a királylány szeresse őt, a társa és játszópajtása lehessen, megossa vele az asztalát és az ágyát, vagyis a királylány kezét kéri a segítségért cserébe. A királylány ígéretet tesz a békának, de betartani már nem akarja, végül – a király unszolására – mégis megteszi. Ám amikor a királylánynak az ágyába kellene fogadnia a békát, dühében hozzávágja a falhoz, ezt követően pedig a béka vonzó királyfivá alakul át. A békának meg kell halnia, meg kell szünnie békának lenni, hogy egy új – a királylány számára is tetsző – alakban szülessen újjá. Fontos kiemelni, hogy a békának voltak egyéb szándékai a

⁶⁶ Szabó, L. (2022). Roma-nem roma vegyes párkapcsolatok és etnikai reprodukció a roma nemzetiségű nők körében Magyarországon, 1990, 2011. *Demográfia*, 65(2-3), 235-278.

⁶⁷ Békakirály és Vashenrik. In: Grimm, J. és W.: Gyermek- és családi mesék. Ford. Adamik, L., Márton L., Szerk. Osztovits Á., Budapest: Magvető, 1989. 19-22.

királylánnyal a házasságon kívül, hiszen az átoktól, ami miatt békává változott, csak és kizárólag ő szabadíthatta meg.⁶⁸ Az előadásban, miután Luca és a királylány kapcsolata nyilvánossá válik, Lucának sikerül asszimilálnia, tehát elmondható, hogy a királylány szerelme egyértelműen jó hatással volt a társadalmi felemelkedésére. A szociológiában házassági mobilitásnak nevezik, amikor egy személy a házasságkötés által lép át egy másik társadalmi helyzetbe,⁶⁹ ahogyan ez az előadásban Lucával is megtörtént. Ugyanúgy, ahogyan a mesében, az előadásban is a békának, vagyis Lucának szüksége van a királylányra, hogy az megszabadítsa őt az „átoktól”, vagyis a diszkriminációtól, a többségi társadalom felől érkező, negatív bánásmódtól és elfogadják őt. Viszont az továbbra is kérdéses marad, hogy a többi béka, tehát a többi roma származású személy profitálhat-e Luca sikeréből, azaz pozitív hatással lesz-e Luca sikertörténete a többségi társadalom romákkal kapcsolatos előfeltevéseire?

4. Az oktatás és a munka szerepe a társadalmi mobilitásban és ennek ábrázolása az előadásokban

A 2022-es népszámlálás adatai szerint míg a magyar nemzetiséghez tartozó állampolgárok 19%-a szerzett diplomát, addig a romák közül csak 2,2% rendelkezik felsőfokú végzettséggel.⁷⁰ Ezt a 2,2%-ot nevezhetjük reziliens tanulóknak. Az oktatási reziliencia fogalma a magyarországi kutatásokban általában a gyermekek szocioökonómiai háttérére építve kerül meghatározásra, tehát egy tanuló akkor tekinthető reziliensnek, ha hátrányos helyzete vagy kedvezőtlen körülményei ellenére is jól teljesít az iskolában.⁷¹ Ilyen hátráltató tényező az is, ha a saját közösségükben az oktatást leértékelő ideológiával találkoznak, és a szülők részéről nincs meg a kellő aspirációs tőke. Reziliens tanulókkal mindhárom előadásban találkozhatunk, akik különböző módokon fejezik ki ellenálló képességüket: az *Országépítő*kben a legfiatalabb generáció női tagja az, Zsuzsika, aki az általános iskolától kezdve kiemelkedő tanulmányi eredményeket produkál: szorgalmasan tanul, könnyen megszerzi az érettségit. A szülei

⁶⁸ Bárdos, J. (2012). Csodás átváltozás a tündérmesében: Mitől változik meg a hős? *Könyv és nevelés: az oktatáskutató és fejlesztő intézet folyóirata* 14: 3 pp. 94-105.

⁶⁹ Andorka, R. (2006). Bevezetés a szociológiába, 7. fejezet. Társadalmi mobilitás és vándorlás. Budapest: Osiris Kiadó.

⁷⁰ KSH 2022 – itt tuti van vmi rendes link vagy forrás, nem? legyen!

⁷¹ Tóth, E., Fejes, J. B., Patai, J., & Csapó, B. (2016). Reziliencia a magyar oktatási rendszerben egy longitudinális program adatainak tükrében. *Magyar Pedagógia*, 116(3), 339–363.

támogatják, ami pozitív hatással is lehetne a társadalmi mobilitásának költségeire nézve. A lány úgy dönt, hogy jelentkezik a felsőoktatásba, de a diplomát mégsem sikerül megszereznie. A család nehéz anyagi körülményei miatt nem tudja támogatni Zsuzsikát, és bár az egyetem ígér neki ösztöndíjat, az sem érkezik meg, ezért a lánynak munkát kell vállalnia, ami rövidesen az egyetemi tanulmányai rovására megy, ezért hazaköltözik, és a helyi kocsmában talál munkát, mobilitási kísérletét – testvérével, Robikával ellentétben – megghiúsultnak tekinthetjük. A két testvérpár története jól példázza, hogy azok az érdemek (szorgalom, kitartás, tudás stb.), amik a meritokrácia elve szerint segítik az egyéneket a társadalmi felemelkedés útján, a valóságban nem jelentenek garanciát a sikerre.

A *Békamesék*ben már a legidősebb Béla is ambicionálja a továbbtanulást: a darabban elhangzik, hogy jó tanuló, reméli, hogy kinyílik előtte a világ, sikeres szeretne lenni. Villanszerelőnek jelentkezik egy szakiskolába egy társával, Norbival együtt, de osztálytársaikkal szemben nekik számos akadállyal kell szembenézniük már az iskolába eljutás tekintetében is. A mocsár és az iskola között ugyanis nem közlekedik busz, így gyalogolniuk kell az iskoláig, ezért rendszeresen elkésnek. Minden nehézség ellenére megszerzik a szakképesítést, így jogosan nevezhetjük őket reziliens tanulóknak. Ám ahogyan Zsuzsika is, ők is elérik az üvegplafont, ahonnan nem juthatnak feljebb. Béla az iskolából kikerülve nem kap állást a szakmájában, a közössége felől az oktatást lebecsülő ideológiával találja szembe magát, mondván mi értelme volt a sok tanulásnak, ha aztán nem sikerül munkát találnia. Végül biztonsági őrként helyezkedik el.

A *Rothadó madarak* nyitójelenetében Józsefet látjuk, aki egy katedraként felfelé állított asztal előtt arról beszél, hogy sikeresen főiskolát végzett, aztán kollégiumi nevelőtanárként helyezkedett el, aki hátrányos helyzetű (félárva, árva, kisebbségi, beteg) gyerekekkel foglalkozik, segíti őket a tanulásban, és diákszínpadot szervez nekik, segítve ezzel azt, hogy hallathassák a hangjukat. József pályaválasztása hasonlóságot mutat az *Országépítők* egyik szereplőjével, Zsuzsikáéval: a darabban a lány, miután megszerezte az érettségét, tanári pályára készül. Holdosi József, akinek életútja, és nagypapjával való pereskedése megihlette a *Rothadó madarak* alkotóit, a *Cigánymózes*⁷² és a korábban is említett *Fogoly* című kisregényeiben olyan főhősöket alkot meg, akik bár elhagyják kibocsátó közegüket, elmennek tanulni, karriert építeni, mégis visszatérnek saját közösségükhöz, hogy segítsék azokat, akiket egykor hátra hagytak. A társadalmilag mobil egyének gyakran választanak olyan foglalkozásokat, segítő

⁷² Holdosi, J. (1987). *Cigánymózes; Fogoly; Hajh, cigányok, hajh, kányák!* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

szakmákat, amik segítségével úgy érzik, hogy visszaadhatnak valamit a közösségüknek, ezzel is értelmet adva a sok nehézségnek, amivel saját mobilitási pályájukon kellett szembenézniük.⁷³ Mészáros György *Jók leszünk!*⁷⁴ című neveléstudományi könyvében ír egy Mária nevű, roma származású pedagógusról, akinek vezetésével diákjai két, romákról szóló rajzfilmet néznek meg. Mária beszélgetést kezdeményez a látottakról, de úgy tűnik, a gyerekek nem igazán tudtak kapcsolódni a rajzfilmekhez, a tanárnő kérdéseire nem válaszolnak. Mária egy ponton azt kérdezi a gyerekektől, hogy mit éreznek a mese láttán? A diákok hallgatása után ő maga adja meg a választ, amikor azt mondja, ő büszkeséget érez. Roma értelmiségiként felelősséget érez a roma közösség felé, bár középosztálybeli identitása miatt már nem ért szót a vele azonos etnikumú diákokkal. Az osztályhelyzet gyakran felülírja az etnicitást.

Ahogy az előadásokban találunk példát a reziliens tanulókra, úgy van egy-egy szereplő is, aki elutasítóan viszonyul az oktatáshoz, így nincs is sikerélménye az iskolával kapcsolatban. Az *Országépítők*ben Robika az, akinek bár megvolnának a képességei, hogy nővéréhez hasonlóan teljesítsen az iskolában, nem bízik abban, hogy az oktatás valódi segítség lenne a társadalmi felemelkedésben. A fiú inkább a munkában lát potenciált, és a munkának is az ügyeskedést igénylő, akár mások kizsákmányolásából építkező formájában, ami aztán sikerre is viszi, és hamar egy építőipari vállalkozás élén találja magát. Az *Országépítők*ben az építés, építkezés azon túl, hogy utal az egyes szereplők szakmájára, jelentheti a generációról generációra történő gyarapodást, felfelé haladást, ami beilleszthető a három férfi mobilitási útjának történetébe.

A *Békamesék*ben Robikához hasonló magatartásformát képvisel a második generáció tagja, Béci, aki előbb-utóbb szintén lemorzsolódik, és a munka világában találja magát. Béciről kiderül, hogy apja városi, elit iskolába járattja, ahol rendre konfliktusba kerül a városi diákokkal. Az egyik ilyen eset tettelegességig fajul, Bécit elbocsátják az iskolából, majd apjához hasonlóan egy szórakozóhely vezető kidobója lesz.

A *Békamesék*ben többször elhangzik, hogy azért alkalmaznak roma származású embereket biztonsági szakemberekként, mert azt gondolják, a romák a potenciális rendbontók, akikkel szemben fel kell lépnie egy biztonsági őrnek, kidobónak vagy portásnak, és erre a feladatra az

⁷³ Durst, J. (Szerkesztő) Nyíró, Zs. (Szerkesztő), Bereményi, Á. (Szerkesztő) (2023) A társadalmi mobilitás ára: Elsőgenerációs diplomások és az osztályváltás következményei, Budapest: Gondolat Kiadó, ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont.

⁷⁴ Mészáros, Gy. (2024): „Jók leszünk!”. Hogyan formál társadalmi lénné az iskola? Budapest: ELTE – Eötvös Kiadó 243. o.

a legalkalmasabb, aki – ahogy a darabban is elhangzik – „érti a vadak nyelvét”, tehát a saját közösségükből emelnek ki egyéneket, akiket aztán ellenük fordítanak. A *Békamesék* Leonor Teles *Egy batrachi ballada* című rövidfilmjéből inspirálódott, így a romák biztonsági szakemberekként ábrázolását tekinthetjük a filmre való visszautalásnak: a *Békamesék*ben maguk a romák lesznek azok az élő békaszobrok, akiket a többi roma távoltartása érdekében kihelyeznek egy-egy épület vagy egy művészeti alkotás elé. A béka szimbólumként is erősen jelen van a darabban: egyrészt a békák lakóhelye, a mocsár a mélybe lehúzó erő szimbóluma.⁷⁵ A mocsár olyan képződmény, ami mély, nehéz belőle kimászni: a társadalmi mobilitás tekintetében a mocsár a „ragadós padló”⁷⁶ megfelelője. A békák azok az állatok, amelyek az egész bolygón – a sarki területek kivételével – megtalálhatóak, nincsenek hozzákötve egy meghatározott területhez, hiszen szervezetükből adódóan szabadon mozoghatnak.⁷⁷ Az előadásban a romák azonosítása a békákkal azon túl, hogy visszautal az előadást ihlető filmre, bemutat és kifordít egy rasszista gyakorlatot, még a mobilitás kontextusában is értelmezhető: megmutatja, hogy a kételtű lét miatt van tér a szabad mozgásra, vagyis a lehetőség a társadalmi felemelkedésre adott, de mégis ott a mocsár, amiből nehéz szabadulni. Ebben az értelemben a mocsár azokat az egyenlőtlenségi dimenziókat szimbolizálja, mint az osztályhelyzet, az etnicitás vagy a családi minták, amik nehezebbé teszik, vagy egyenesen ellehetetlenítik a mobilitást. A romák békákként való ábrázolása befogadás szempontjából feltételezhet negatív konnotációkat, de mivel az önreprezentáció keretein belül, saját maguk választották ezt a megjelenítési formát, így nem beszélhetünk diszkriminatív gesztusról. Az ábrázolás ezen formája a közösség számára lehetőséget teremt arra, hogy kreatív módon fejezzék ki saját identitásukat és így reflektáljanak az őket érintő társadalmi folyamatokra. Az önreprezentáció során választott béka szimbólum szabad értelmezése megilleti az alkotókat.

A „ragadós padlóra” tett utalással a *Rothadó madarakban* is találkozhatunk: az egyik jelenetben a nagypapa arról mesél, hogy a katonai szolgálat után míg barátja nyolc hektár földet kapott jutalmul, addig ő egy festményt. A barátjáról kiderül, hogy már eddig is volt tíz hektár

⁷⁵ Pál, J., Újvári, E. (szerk.) (1997) Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából Budapest: Balassi Kiadó.

⁷⁶ A ragadós padló metaforaként értelmezhető, miszerint a társadalom úgy működik, hogy a társadalmi ranglétra alsóbb fokain lévőket különböző akadályokkal „odatapasztja” pozíciójukhoz, azaz megfosztja a társadalmi térben való felfelé mozgástól.

⁷⁷ Brehm, A. (1947). Az állatok világa. VII. kötet, Budapest: Gutenberg Könyvkiadóvállalat.

földje, míg neki csak egy „putrija”. Ez jól példázza, hogy azt, akinek már van valamilyen tőkéje, a társadalom jobban támogatja a gyarapodásban („ragadós plafon”⁷⁸), mint azt, akinek nincs. Mindhárom előadás tekintetében egyedülálló Luca története, aki egy zeneiskola portásaként kezd el dolgozni, azaz nem mondható el róla, hogy a társadalmi ranglétrán előrébb jutott volna, mint az elődei. A fordulat akkor következik be az életében, amikor a zeneiskola alkalmazottjai felfigyelnek zenei tehetségére és lehetőséget biztosítanak neki, hogy ott tanuljon. Hamar kiderül azonban, hogy Lucára - aki ekkor még Béluka – „színfoltként” és „díszként” tekintenek, tehát ő lesz az a „díszbéka”, akivel a zeneiskola bizonygatja befogadó és nyitott voltát. Ebben az értelemben a zeneiskola a társadalom kicsinyített tükörképe, amely azokkal az egyénnel, akiknek valóban sikerült saját tehetségükkel, szorgalmukkal elérniük a társadalmi felemelkedést, bizonygatni tudja, hogy a társadalmi térben való mozgás mindenki számára elérhető, vagyis „aki szorgalmas, aki ambiciózus, az bármit el tud érni, bármilyen messzire tud jutni – ergo, aki nem jut messzire, aki szegény marad, az nem elég szorgalmas.”⁷⁹

5. A gyors sebességű és nagy mértékű társadalmi ugrás lelki folyamatainak ábrázolása a darabokban

Az *Országépítők* felfelé sikeresen mobil szereplője, Robi a darab végére egy építőipari vállalatot tudhat magáénak, ami sok, az alsóbb osztályokba tartozó egyénnek ad munkát. Robi viselkedését az önteltséggel párosuló düh határozza meg, főnként a harag, a szigor és a tökéletesség iránti törekvés jellemzi, ennek hátterében pedig túlzott megfelelési kényszer húzódik a többségi társadalom felé. A romákra jellemző mobilitási pálya egyik gyakori jellemzője, hogy az érintett kialakít egy roma középosztályi identitást, vagyis a roma származását az identitása szempontjából meghatározó elemnek tekinti, sőt büszkeség tárgyává

⁷⁸ A ragadós plafon, akárcsak a ragadós padló metaforaként értelmezhető, miszerint a társadalom úgy működik, hogy a társadalmi ranglétra felsőbb fokain lévőket „odatapasztja” pozíciójukhoz, azaz csekély az esély rá, hogy aki egyszer egy magas pozíciót foglalt el (mert például jó körülmények közé született), „lecsússzon” onnan.

⁷⁹ Durst, J. (Szerkesztő) Nyíró, Zs. (Szerkesztő), Bereményi, Á. (Szerkesztő) (2023) A társadalmi mobilitás ára: Elsőgenerációs diplomások és az osztályváltás következményei, Budapest: Gondolat Kiadó, ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont 20.o.

teszi.⁸⁰ Robi törekvéseinek célja az anyagi siker elérése, amit egyfajta személyes misszióként fogalmaz meg: „kögazdag” akar lenni. Holdosi József *Dac*⁸¹ című kisregényének hősére, Palira hasonló attitűd jellemző: apa és fia szamaras vízholdok a falujukban, de ahogyan a mű címe is fémjelzi, a fiú nem elégszik meg helyzetükkel, mindenáron változtatni akar az életén, és az sem érdekli, ha ehhez hátrébb kell helyeznie az erkölcsét. Diósi Ágnes *Cigányút*⁸² című munkájában arról beszél, hogy a beilleszkedés (amely kapcsán megjegyzi, hogy úgy valósulhat meg ha a környező társadalom, azt mondhatja rájuk: „már nem is cigányok (...) közben az illető cigány nagyon is legyen vele tisztába, hogy ő cigány, (...) legyen mindig hálás azért, hogy fölemelkedett”⁸³) kudarca sok esetben előhívja az ún. „csak azért is”⁸⁴ roma identitástudatot, ami az említett szereplőkre jellemző. Robi az előadás egy részében apjához, Józsefhez hasonlóan átalakul: drága ruhákba öltözik, környezetét is átrendezi, a színpadra kanapé és drága ételek kerülnek, ami arra enged következtetni, hogy Robinak sikerült elérnie egy magasabb életminőséget.

A mobilitás terjedelme és sebessége egyaránt hatással van az egyén mobilitásának megélésére: minél nagyobb és minél gyorsabban ugrik valaki a társadalmi ranglétrán, annál több lesz a mobilitási költség, amit meg kell fizetnie.⁸⁵ Robi munkáscsaládból, félperiferiáról, a megfelelő szociális és kulturális tőke hiányában ugrott a társadalom csúcsára, ezért neki sokkal több belső és külső feszültséggel kell megküzdenie, mint annak, aki lépésről lépésre jutott sikerre. Ahogyan József is keresztülmegy azon, hogy egyre kevésbé ért szót a „hátrahagyott” apjával, József és Robi között is szemmel látható szakadék nyílik. József, aki a két kezével dolgozott meg a pénzéért a gyárban, azzal szembesül, hogy fiának ki sem kell mozdulnia a lakásából ahhoz, hogy elvégezze a munkáját.

⁸⁰ Durst, J. (Szerkesztő) Nyíró, Zs. (Szerkesztő), Bereményi, Á. (Szerkesztő) (2023) A társadalmi mobilitás ára: Elsőgenerációs diplomások és az osztályváltás következményei, Budapest: Gondolat Kiadó, ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont.

⁸¹ Holdosi, J. (1982). *Glóriás / Dac*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

⁸² Diósi, Á. (1988). *Cigányút*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

⁸³ Uo. 12.o

⁸⁴ Uo. 13.o.

⁸⁵ Durst, J. (Szerkesztő) Nyíró, Zs. (Szerkesztő), Bereményi, Á. (Szerkesztő) (2023) A társadalmi mobilitás ára: Elsőgenerációs diplomások és az osztályváltás következményei, Budapest: Gondolat Kiadó, ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont.

A *Békamesék*ben Lucára is jellemző a törtető magatartás: hirtelen sikeres zenésszé válik, aki szeretné „pofátlanul bejárni a világ összes pontját” és „vágyakozó tekinteteket” váltani ki azokból az emberekből, akik a színpadon látják őt. Az ő helyzete olyan szempontból is speciális, hogy zenészként egyfajta elitcsoport tagjává válik, és nem csak a saját közösségén belül foglal el egy magasabb pozíciót, de a többségi társadalom egy része felé is tud kerekedni (pl.: a többségi társadalomhoz tartozó nők közül kerül ki a rajongóinak egy bizonyos része).

A *Rothadó madarak*ban József tanár, majd később író lesz. Mindkét foglalkozás az értelmiségi szakmák körébe tartozik, ami jelentős társadalmi előrelépést jelent a korábbi generációkhoz képest, akik többnyire zenéléssel vagy kétkézi munkával foglalkoztak. Az ezzel járó társadalmi felemelkedés azonban konfliktust generál saját közösségén belül. József regénye egyszerre szimbóluma a társadalmi felemelkedésének, és egyszerre a családjától, saját közösségétől való eltávolodásának.

Az előadásokban szereplő példák rámutatnak arra, hogy olyan rendszerszintű megoldásokra van szükség, amelyek a társadalmi mobilitást valóban szélesebb körben elérhetővé teszik, (például oktatási esélyegyenlőség biztosítása, diszkrimináció elleni intézkedések, nyitottabb szemléletmód népszerűsítése). Jelenleg a mobilitás leginkább a gyors, ugrásszerű változások révén valósulhat meg, ám ez is csupán kevesek számára elérhető, jelentős áldozatok árán életük számos területén.

VI. Összegzés

Mindhárom, vizsgált előadásban megjelenik egy-egy olyan szereplő, aki igazán sikeres életutat tudhat magáénak, főleg az elődjeihez mérve, ám az előadások azt is megmutatják, hogy a különböző mobilitástörténetek habár távolról, kizárólag adatokat és számokat nézve felhőtlen sikernek látszódnak, a felfelé mobil egyéneknek nagy „összegeket” kell kifizetniük az életük legtöbb területén. Ezen túl minden egyes sikertörténet, amely kapcsán nincsenek feltárva ezek a költségek, alátámasztja azt a hamis látszatot, hogy a társadalmi felemelkedést nem gátolják az olyan tényezők, mint a származás, a lakóhely, a család anyagi körülménye stb., tehát a lehetőség a társadalmi mobilitásra mindenki számára adott. Ez az alsóbb osztályba tartozó közösségek számára pedig erősen kontraproduktív, hiszen akiknek mégsem sikerül az osztályváltás, úgy érezhetik, hogy ők nem tettek eleget ehhez.

A *Békamesék* zárójelenetében az egyéni sikertörténetek kontraproduktivitására direkt utalás történik: Luca és a királylány esküvőjén megjelenik a nagypapa, Béla egyik barátja, Norbi, aki emlékezteti az esküvőn jelenlévőket, és ezzel együtt a közönséget is arra, hogy Luca sikertörténete miatt „A többi kis béka hallgathatja, hogy bezzeg a királyfinak sikerült.” Ezután

a végig színpadon lévő téglákból álló installációt lerombolja, ami szimbolikus jelentőséggel bír: mindhárom előadásban a sikereket elérő szereplőknek ezt a falat sikerült nagy nehézségek árán megmásznia, de a fal attól továbbra is ott marad. Hasonló ehhez az a széles körben ismert frázis, amit a *Társadalmi mobilitás ára* című kötet több adatközlője is válaszul ad arra a kérdésre, hogy ha nekik sikerült elérniük a társadalmi felemelkedést a hátrányaik ellenére, akkor másoknak miért nem sikerül ezt utánuk csinálniuk: „azért, mert néhány embernek sikerült megmásznia a Mount Everest-et, az nem jelenti azt, hogy ettől ez még ne lenne nagyon nehéz és szinte lehetetlen feladat a többség számára”⁸⁶ A társadalmi mobilitás akkor lesz igazán mindenki számára elérhető, ha ezt a falat/hegyet (ami jelentheti a szegregációt, rasszizmust, a romákkal kapcsolatos negatív előítéleteket stb.) végleg sikerül lerombolni.

⁸⁶ Durst, J (Szerkesztő) Nyíró, Zs. (Szerkesztő), Bereményi, Á. (Szerkesztő) (2023) A társadalmi mobilitás ára: Elsőgenerációs diplomások és az osztályváltás következményei, Budapest: Gondolat Kiadó, ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont 23.o.

VII. Irodalomjegyzék

- Andorka, R. (2006). Bevezetés a szociológiába, 7. fejezet. Társadalmi mobilitás és vándorlás. Budapest: Osiris Kiadó.
- Ádám, P. (2008). Cigány emberevők? Egy per tanulságai: epizód a 18. századi magyar-cigány együttélés történetéből. *Kultúra és Közösség*, 1, 13-19.
- Ágoston, F. (2018). Pierre Bourdieu: elmélet és politika. Budapest: Napvilág.
- Bárdos, J. (2012). Csodás átváltozás a tündérmesében: Mitől változik meg a hős? *Könyv és nevelés: az Oktatókutató és Fejlesztő Intézet folyóirata*, 14(3), 94-105.
- Békakirály és Vashenrik. In: Grimm, J. és W.: Gyermek- és családi mesék. Ford. Adamik, L., Márton L., Szerk. Osztovits Á., Budapest: Magvető, 1989. 19 p.
- Borbély, Sz. (2013). Egy elveszett nyelv. *Élet és Irodalom*, 57, 27.
- Bourdieu, P. (2002). A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről. Ford. Berkovits Balázs. Budapest: Napvilág.
- Cseicsner, O. (2008). Az utolsó szög, avagy magyar embernek magyar bíróságot! <https://www.prae.hu/article/1192-az-utolso-szog-avagy-magyar-embernek-magyar-birosagot/> (Utolsó letöltés: 2025.01.08.)
- Brehm, A. (1947). Az állatok világa. VII. kötet, Budapest: Gutenberg Könyvkiadóvállalat.
- Cselle, G. (2021). A cigányok reprezentációja a 19. századi magyar drámában. *Theatron*, XV/3 (2021), 3–14
- Diósi, Á. (1988). *Cigányút*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Durst, J. (Szerkesztő), Nyíró, Zs. (Szerkesztő), Bereményi, Á. (Szerkesztő) (2023). A társadalmi mobilitás ára: Elsőgenerációs diplomások és az osztályváltás következményei. Budapest: Gondolat Kiadó, ELKH Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Fejes, J. B., Patai, J., & Csapó, B. (2016). Reziliencia a magyar oktatási rendszerben egy longitudinális program adatainak tükrében. *Magyar Pedagógia*, 116(3), 339–363.
- Herczog, N. (2023). Romákról jót vagy semmit? Hogyan írjunk (másképp írjunk-e) a roma színházról? <https://dossziek.szhaz.net/4/herczog-noemi-romakrol-jot-vagy-semmit> (Utolsó letöltés: 2025.01.13.)

Holdosi, J. (1987). Cigánymózes; Fogoly; Hajh, cigányok, hajh, kányák! Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Holdosi, J. (1978). Kányák. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Kérchy, V. (2024). Színre vinni a színre vihetetlent. *Apertúra*, 2024. tavasz. <https://www.apertura.hu/2024/tavasz/kerchy-szinre-vinni-a-szinre-vihetetlen/> (Utolsó letöltés: 2025.01.13.)

Kovács, B (2018) „Nem feltételezzük, hogy a cigány gyerek jobban tudhat valamit.” A romák művészeti reprezentációjáról Balogh Rodrigóval, Horváth Kristóffal, Lengyel Annával és Pócsik Andreával Kovács Bálint beszélgetett. *Színház*, 51.évf. 7-9. sz./2018, 2-6.o. https://szinhaz.net/wp-content/uploads/2018/09/WEB_2018_07_SZINHAZ_BELIV.pdf (Utolsó letöltés: 2025.01.08.)

Kőszeghy, F. (2023). Több évszázadnyi sérelemre, veszteségre nincs megoldás. Interjú Horváth Kristóffal és Császi Ádámmal. <https://merce.hu/2023/05/15/a-veszteseget-nem-lehet-megoldani-vizonyulni-lehet-hozzajuk/> (Utolsó letöltés: 2025.01.09)

Kricsfalucsi, B. (2017). Asszonyok az önbecsülés szélén. <https://revizoronline.com/szivhang-eljen-soka-regina-trafo/> (Utolsó letöltés: 2025.01.08)

Kricsfalucsi, B. (2019). A szabad akarat diadala? <https://revizoronline.com/cigany-magyar-a-tudas-hatalom-es-a-mentocsonak-egyseg-eloadasa/> (Utolsó letöltés: 2025.01.09)

László, F. (2010). B.-A.-Z. megyei helyszínelők. <https://revizoronline.com/tersanszky-j-jeno-grecso-krisztian-ciganyok-katona-jozsef-szinhaz/> (Utolsó letöltés: 2025.01.08.)

Lengyel, A. (2018). Romaábrázolás a magyar színpadokon. <https://szinhaz.net/2018/09/28/lengyel-anna-romaabrazolas-a-magyar-szinhazon/> *Színház*, 51.évf. 7-9. sz./2018, 12-19.o. (Utolsó letöltés: 2025.02.08.)

Malik, A. (2024) Ősbemutatóra készül a Független Színház Magyarország <https://deszkavizio.hu/osbemutatora-keszul-a-fuggetlen-szinhaz-magyarorszag/> (Utolsó letöltés: 2025.01.02.)

Malik, I. (2013). Mágikus realizmus a kortárs magyar prózában. *Orpheus Noster. A KRE Eszme-, Kultúr-, és Vallástörténeti Folyóirata*, (3), 75-84.

Mészáros, Gy. (2024). „Jók leszünk!”. Hogyan formál társadalmi lénné az iskola? Budapest: ELTE – Eötvös Kiadó.

Molnár-Kovács, D. (2018). Olvasd jobbá az életed! A magyar self-help kultúra helyzete a könyvpiac tükrében. *ME. DOK Média-Történet-Kommunikáció*, 13(2), 5-26.

Németh, K. (2023). Társadalmi tér, fizikai tér és habitus: Elméleti csomópontok és kutatási irányok. *Szociológiai Szemle*, 33(2), 56-80.)

Pál, J., Újvári, E. (szerk.) (1997) Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából Budapest: Balassi Kiadó.

Reay, D. (2017). The cruelty of social mobility: Individual success at the cost of collective failure. In *Social mobility for the 21st century* (pp. 146-157). Routledge.

Seres, G. (2019). „Én nem vagyok cigány, csak apám, anyám volt az”: Beszélgetés Horváth Kristóffal és Császi Ádámmal <https://kultura.hu/en-nem-vagyok-cigany-csak-apam-anyam-volt-az/> (Utolsó letöltés: 2025.01.09.)

Szabó, L. (2022). Roma-nem roma vegyes párkapcsolatok és etnikai reprodukció a roma nemzetiségű nők körében Magyarországon, 1990, 2011. *Demográfia*, 65(2-3), 235-278.

Szabóné, K. J. (2012). *A magyarországi roma/cigány értelmiség historiográfiája, helyzete, mentális állapota*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Szöllőssy, A. (2002). Cigányok a XIX. századi magyar színpadon. *Beszélő*, 7. évf.

Takács, S. (2005). A nevek mágiája. *Névtani Értesítő*, 27, 248-256.

Tóth, E., Fejes, J. B., Patai, J., & Csapó, B. (2016). Reziliencia a magyar oktatási rendszerben egy longitudinális program adatainak tükrében. *Magyar Pedagógia*, 116(3), 339–363.

Turner, V. (2002). *A rituális folyamat*. ford. Orosz István. Budapest: Osiris Kiadó.